

MŰVÉSZI TÁRGYCSOPORTOK ÉS MŰFAJISÁG A MAGYAR NÉPMŰVÉSZETBEN

Művészi tárgycsoportok a szakirodalom tükrében

A 19. század végi, 20. század eleji gyűjtők többnyire megelégedtek a formai tulajdonságaik szerint esztétikainak minősített tárgyak százsámra való múzeumokba hordásával, s mire a funkcionalizmus irányzata a néprajztudományban is tért kapott (nálunk az 1930-as években, Fél Edit munkásságának következtében), a forrásvidékek kultúrája már erőteljes változáson ment keresztül. Így a magyar népművészet-kutatás leginkább a tárgycsoportok rendszerezésére, az alkotások formai, tipológiai jegyeinek számbavételére, esetleges összehasonlító vizsgálatára, történeti gyökereinek keresésére, jelentéseinek a primitív kultúrák alapján való azonosítására, illetve az alkotóműhelyeknek és termékeknek a számbavételére szorított. A leggyakoribb megközelítési módokat jellemzi Kós Károly statisztikája. Eszerint az 1980-as számbavétel szerint a romániai magyar népművészeti tárgyú munkák %-os megoszlása 0,6 tizednyi pontatlansággal a következő képet mutatja (Kós 1980):

- általános vonatkozások: 25%
- népi művesség, feldolgozás: 21%
- termékek: 28%
- tárgyegyüttesek: 9%
- díszítőmotívum-gyűjtemények: 5,1%
- funkcionális vizsgálat: 6,3%
- vegyes tartalmú közlemények: 5%

Ami a művészek nyilvánított tárgyak rendszerezését illeti, a magyar népművészet-kutatás nem igen próbálkozott sem azok műfaj-hierarchiájának, összevonási szintjeinek kidolgozásával, sem a tárgyak következetes szempontok szerinti kategorizálásával. Bizonytalan abban, hogy a tárgy strukturális tényezői közül melyikből induljon ki. A különböző tárgycsoportokat hol a kézművesség fejlettségi szintjei (céhesmunkák, háziipari termékek), készítői foglalkozási hovatartozása (pásztorművészet), hol az anyag, hol a technika, hol a produktum gyakorlati funkciója, felhasználási területe szerint jelöli ki. Legkövetkezetesebbnek talán a magyar népművészetről írt legelső nagy összefoglaló munka szerzője, Viski Károly mutatkozik, aki annak ágazatait viszonylag egységes szempontrendszer szerint osztályozza, az anyagra és megmunkálásra és implicite az eredményre vonatkozó összetett, névszóigékre hasonlító terminusokat alakítva ki számukra. Ennek megfelelően beszél *Kéreg-, Csont- és szaru-, Lószőr-, Bőr-, Cserép- és Fémmunkárról*, továbbá a *Fafaragásról* és *Tojásbárról*. Terminológiai szempontból csupán a *Szöttes, Hímvarrás* és *Csipke és Mézesbáb* című fejezetek nem illeszkednek e rendszerbe, mivel közülük az első kettő csak a technikát és terméket, a harmadik és negyedik pedig csak az utóbbit nevezi meg. Részben a feldolgozó technikák (fonás, szövés, rátét, hímzés) és anyagfélések (fonal-, vászon- és gyapjúszövet-, bőr-) átfedései bizonytalanították el, amelyeknek megfelelően egy-egy azonos téma két fejezetben is helyet kap (például a *Hímzés* és a *bőrmunkák* fejezet közös pontja a bőr hímzése).

Kevésbé következetesek mind a megfogalmazásuk módját, mind a jelentésüket illetően Domanovszky György monográfiájának (Domanovszky 1981) fejezetcímei, melyek vagy a tárgyak alkalmazásának színhelyére (*A ház*), területére, valamint művésziiségére (*Népi egyházművészet*), vagy a művészi produktum gyakorlati funkciójára (*A bútor, A viselet*), más esetekben a technikára és termékre (*A szöttes, A hímzés, Faragás*), ismét másokban a mesterségre (*Fazekasság, Mesterségek művészete*) utalnak. Ez a tagolás átfedésekhez vezet, így például a *Viselet* és az azt előállító mesterségek művészete például a *Hímzés* vonatkozásában. S ugyanakkor a fejezetcím nem mindig fejezi ki elég pontosan annak tartalmát. Például *A Ház* cím alá kerül a lakóház művészete mellett a kerítéseké és kapuké, meg a gazdasági épületeké. A népi egyházművészet köréből nemcsak a kifejezetten egyházi környezetben alkalmazott művészi termékekről (a faépítészet mesterműveiről, a fatornyokról, továbbá a templomi mennyezetekről, a temetőkről, az egyházi kisplasztikákról), hanem az eredetileg valóban vallási hátterű, de mára mindinkább profán szerepű hímesztójsárról is ír. A romániai magyar népművészet-kutatás jeles személyiségei, Kós Károly, Szentimrei Judit, Nagy Jenő (Kós–Szentimrei–Nagy 1972, 1974, 1978, 1981), és később még F. Halay Hajnal, és Furu Árpád (Halay–Furu 1992), népművészeti sorozatuk kötetekben ugyanígy, következetlen rendszer szerinti címek alatt tárgyalják anyagukat (például *Építkezés, Lakásbelső, Szöttesek, varrások-hímzések, Öltözet, A torockói csipke és alkalmazása*, stb.) akárcsak a magyarországi, jelenleg is munka alatt álló *Népművészeti örökségünk* sorozat szerzői, akik a fentiek egyikét-másikat ilyen további fejezetcímekkel társítják, mint: *Településformák, Üveg-és keménycserép, Szűcs- és szűrőhímzés, A háztartás tárgyai, A népi vallásosság tárgyai, A népszokások*

tárgyai, *Gyermekjátékok*, *A mézeskalácsos mesterség*, stb. Mindezeket azért is érdemesnek láttuk felemlíteni, hogy egyben a népművészet nagyobb tematikai tömbjeivel is megismerkedjünk.

Részben a rendszerezési elv határozza meg, hogy egy-egy nagy tárgycsoportba milyen tárgyak kerüljenek. A kutató korlátozhatja az anyagát egyetlen foglalkozási ágba tartozó alkotók (például pásztorok) sokféle anyagú, technikájú, díszítményű, avagy neves alkotóegyeniségek homogénebb készítményeire. Vagy kiterjesztheti a figyelmét strukturáltabb tárgyegyüttesekre, amilyen például a kelengye. Ez sok szempontból megfelel egy másik lehetséges, funkcionális szempontú tematizálásnak, a háztartás művészinak nyilvánított felszerelése vizsgálatának, hiszen a kelengyében összegyűjtött ünnepi szerepű tárgyakban mintegy benne van az egyéni és családi élet egész programja (Fél–Hofer 1969: 16). De lehet a kutatás tárgya kisebb, együtt használatos eszköztársulás (például egy pásztor ünnepi viselete, tarisznyája, botja). Vagy foglalkozhat – anyag és technika felől kiindulva – egy-egy mesterség vagy műhely felszereltségével, technikai megoldásaival, készítményeinek teljes tárházával, azok értékesítési lehetőségeinek bemutatásával, ahogy azt például Kós Károly a csíki, gorzafalvi vagy a járai fazakassággal (Kós 1976b, 1979c, 1981: 144–181.), meg a torockói vasművességgel (Kós 1972a) kapcsolatos tanulmányaiban látjuk. Ezekbe belefoglaltatnak az idetartozó tárgytipusok, azok funkcionális, forma- és méreetszerinti változatai. A torockói vasmunkák esetében Kós azt is jelzi, hogy miben különbözik a cigány- és magyarkovácsok munkája, hogy három parasztportán ezekből mi és hol kerül alkalmazásra, továbbá mi található a papilakon, majd felsorolja a templom és a cinterem remekbekészült vasalásait. Máskor egy-egy műnem: például kerámia (Igaz–Kresz 1965, Kresz 1991, Csupor–Csuporné Angyal 1998), műfajcsoport: például bútorok (Csilléry 1997) vagy tárgytipus: például ácsolt láda (Csilléry 2007), kapu (Csergő 1999, Kovács P. 2000), guzsaly (Kós 1979b) a téma. Földrajzi szempontból a kutatás a legkülönbözőbb kiterjedésű hierarchikus egységekre – egy-egy falura (Kós 1979c), egy tájra (Gazda 1998a), egy régióra (Kresz 1972), vagy az egész Kárpát medencére (Kresz 1991) egyaránt irányulhat.

Műfajhierarchia

A műfajhierarchia kérdése, de főleg terminológiája sem az irodalomtudományban, sem az esztétikában, sem a folklorisztikában nincs következetesen kidolgozva, talán, mert a valóság sokkal bonyolultabb, mint a különböző tudományok mesterséges kategóriarendszerei. Az *Esztétikai Kislexikon* 1969-ben megfogalmazott megállapításaiból idézünk.

„A kategória pontos meghatározását több tényező is megnehezíti [...] az egyes műfaji kategóriákon belül adott rendszerben többszörösen tagolt belső kategóriarendszer épül ki; a szakirodalom különböző irányzatai és képviselői a konkrét kategóriákat ennek az absztrakt hierarchiának más- és más fokára helyezik [...]. Tisztázatlan kérdés az is, hogy melyek voltaképpen azok a szempontok, amelyek műfajteremtő elvekként a műalkotás-

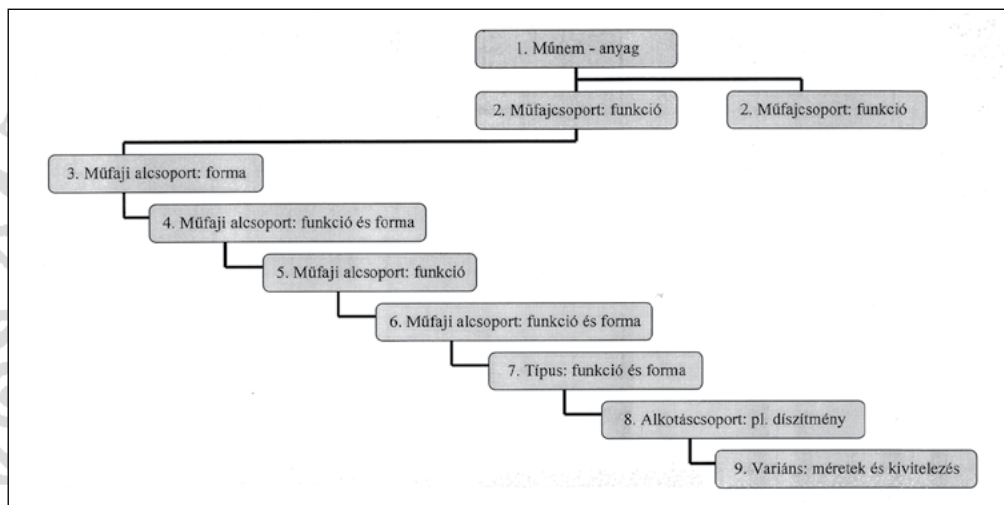
ok egyes csoportjait elkülönítik egymástól. Nyilvánvaló, hogy e szempontok művészeti áganként mások és mások, s ennek megfelelően az egyes művészetek belső műfajstruktúrája is igen különböző [...]. Néhány műfajteremtő szempont mégis közösnek mutatkozik, ha nem is a művészeti ágak mindegyikére, de többségére vonatkozóan. Ilyeneknek tekinthetjük a felhasznált anyagot [...] az ábrázolt témát, [...] a praktikus célt [...], a terjedelmet [...], az elvont formát [...]. Ezeken kívül jóformán minden művészeti ág számtalan speciális műfajteremtő elv érvényesülését mutatja. [...] Hogy az egyes műfajok hogyan helyezkednek el a művészeti ágak belső struktúrájában, ennek pontos meghatározása a jövő feladatai közé tartozik. Néhány alapelvet azonban már az eddigi kutatásokból leszűrhetünk. E struktúra semmiképpen nem képzelhető el valamilyen egysíkú, lineáris koordinátarendszernek: a teremtő szempontok érvényesüléséből születő műfajok, valamint alosztályaik és ezek további több lépcsős belső tagolódásai több síkban elhelyezkedő, számos, egymást bonyolultan keresztező hierarchiában helyezkednek el. Fontos hangsúlyozni továbbá, hogy éppen ezért az egyes műfajok nem egyetlen szűken értelmezett elvre vezethetők vissza, hanem adott esetekben több elv is érvényesül bennük” (Szigeti 1969: 229–230).

E megállapításokhoz a kortárs tudomány is keveset tudott hozzátenni. Szerdahelyi István *Műfajelmélet mindenkinek* című könyvében alapelvül jelöli meg, hogy a műfaji felosztásnál legalább két megkülönböztetési szempontot figyelembe kell venni, s ezek közül az egyik mindig külső, formai, elvont, a másik tartalmi-tematikai legyen. Továbbá, hogy a szóban forgó sajátosságoknak a szövegek igen széles körében fellelhetőeknek kell lenniük ahhoz, hogy egy műfajba tartozóknak tekinthessük őket. Viszont az egyes műfajok nem mindig azonos elvonatkoztatási szinten állnak. Mivel azonban a szakirodalom szóhasználata ilyen vonatkozásban nem egységes, ő maga is beéri azzal, hogy függetlenül a műfajhierarchián belüli absztrakciós szinttől, bármely műfajfogalmat egyszerűen műfajként emleghessen (Szerdahelyi 1997: 14–16). A folklorisztika műfajelmélete ugyanilyen következtelen, noha magyar vonatkozásban is folytak egymástól elszigetelt, alternatív kísérletek egy-egy alkotáscsoport strukturális szintjeinek meghatározására. A *műfaj- és típuskategoróriák* a megnevezésük szerint esetenként itt is keveredhetnek, s ez alá sorakoznak az alműfaj, alkotáscsoport, egyedi alkotás (Voigt 1972b: 72–105, 128).

A népművészeti alkotások vonatkozásában a műfajhierarchia szempontjából a legkövetkezetesebb és a különböző szempontokat legátfogóbban ötvöző kísérlet Igaz Mária és Kresz Mária tollából született (Igaz–Kresz 1965). Munkájuk célja a Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteménye szakterminológiájának végérvényes kidolgozása. Később ha rendszerüket nem is, szakterminológiájukat messzemenően hasznosítja Csupor István és Csuporné Angyal Zsuzsa is (Csupor–Csuporné Angyal 1998). A múzeumi gyűjtemény érthetővé tette a lehető nagy és teljes szerkezetű anyag áttekintését. Rendszerzésük főlöttes kategóriája az anyagközpontú műnem (1), vagyis a kerámia (ők ezt nem nevezik meg külön). Az első alárendelt egység (2) elsősorban funkcionális kritériumok szerint szerveződik (műfajcsoportok: *cserépedények, kályhámunka*), akkor is, ha ezt a felcímkézésük kissé következtelenül jelzi; a második formai (3) (műfaji alcsoport: *lapos-*, vagy

fennálló öblösedény); a harmadik (4) (újabb alcsoport) ha funkcionális kiindulású is (egyfelől állnak a tálfélék – következetlenül *tálasedény*nek nevezve, valamint a *sütő-* és *főzőedények*, másfelől a nyakatlan *fazékfélék*, valamint a nyakas *korsófélék*), teljesen evidenssé teszi az arányok és funkciók összefüggését is. A fazék- és korsóféléken belül újabb (5) funkcionális kategóriák a főző- és tárolófazekak, illetve a vizes-, boros- és pálinkás edények. 6. A legelső önálló formai-funkcionális egységet az edénytípusok képviselik, további, különféle méretű altípusokkal. 7. Az egymástól főleg kivitelezésben eltérő variánsok az ezt követő (8.) szinten helyezkednek el. Természetesen, a fastruktúra egyes szintjei az explicite fel nem sorolt jellemzőket is magukba foglalják.

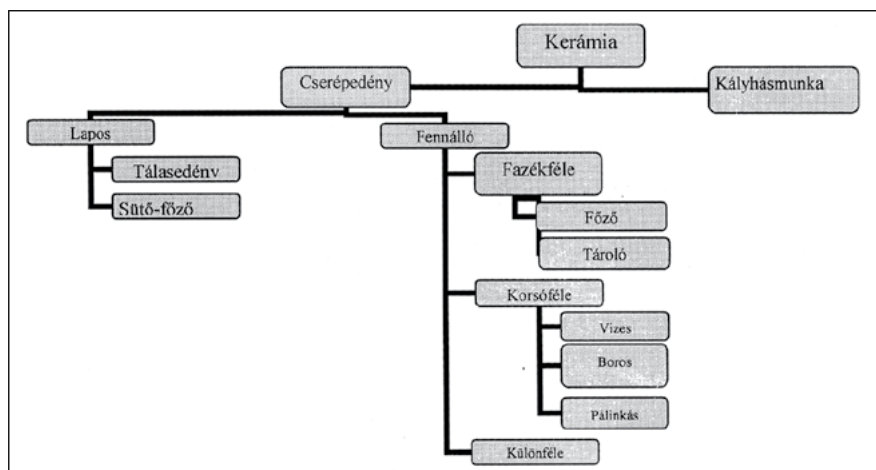
Ábrázoljuk az itt jelentkező műfajhierarchia meghatározó szempontrendszerét grafikusán is:

62. ábra. A magyar népi cserépedényekre kidolgozott műfajhierarchia szempontjai (Igaz–Kresz 1965 alapján)

Megjegyzendő, hogy az alcsoportok száma esetenként különbözhetik, továbbá az, hogy a jelzett főszempont szintenként a szükséges mértékben egészítik ki az anyag minőségi különbségeire (tűzállóság különböző fokai), a technikára (mázás, mázatlan), a díszítettségre (domborműves, festett díszű, stb.), a mesterségi ághoz tartozásra (fazekas- korsós- vagy tálasmunka), a tárgy egyedi vagy ismétlődő jellegére, a méreteire és gyűjteménybeli gyakoriságára/ritkaságára vonatkozó adatok.

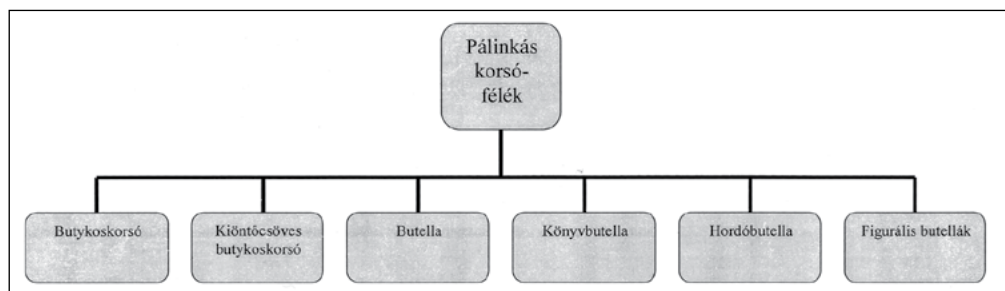
Most pedig ábrázoljuk az első 5 szintet tartalmi szempontok szerint, a fennálló edények részletezésével.

63. ábra. A cserépedények funkcionális kategóriái (Igaz–Kresz 1965 alapján)

Végül, lássuk az 5. szint egy tetszőlegesen kiválasztott kategóriájának további tagolódását. A könnyebb ábrázolhatóság kedvéért nem a legnépesebbét, mint a *tárolóedények*, melybe 13 alegység, tulajdonképpen típus sorolható (*szilke, komaszilke, rőtyke, ikerbögre, bödön, dohánytartó, köcsög, köpülő, bögre, fali sótartó, fali fűszertartó és gyertyamártó*), sem a legkevésbé változatosát, mint a fazékfélékét, melybe csupán két formai (*keskenyfenekű- és szélesfenekű fazék*) és – múzeumi tárolási megfontolásból – három méretszerinti típust (*nagyfazék, fazék, kislefűzék*) soroltak. Annál is inkább, mivel a fazekasmesterek fazékskálája funkció és méret szerint is jóval differenciáltabb. Például a csíkmadarasiak kilencféle régiformájú *feketeedény*-fazekat készítettek az alábbiak szerint: a) kétfülű („káposztafőző, 8–10 l.); b) egyfülű („félkézfazék” víznek, 7 l.); c) félkézfazak (víznek, káposztának, 8 l.); d) félkéz utánvaló (káposztafőző, 5 l.); e) félkéz utánvaló (kisebb); f) koszorúsfazak (4 l.); g) főzőfazak („vízmelegítő”, 3 l.); h) lugzófazak (2 l.); i) meregetőcsipor (1 l.). Az újabb, szélesfenekű, helyi műszóval *palatényos fekete*, kétfülű fazékformának is a következő 4 méretszerinti változatát nevezték meg: a) káposztafőzőfazak (6 l.); b) főzőfazak (4 l.); c) főzőfazak (víznek, káposztának, egyébnek, 4 l.); d) kisebb fazak (2 l.). Mindezek mellett a tárolásra és fejesre használt szilkesorozatok mellett készültek további, főzésre használt fazekak *mázasedények*ből is. Ilyenek voltak: a) kétfülű nagy fazak (12 l.); valamint a b–e) 7, 5, 3½ és 5 literes *palatényosfazakak* (Kós 1976: 262–265).

Most tehát grafikusan a pálinkásedények fazekaknál formailag jóval változatosabb, de kisebb létszámú edénytípusát mutatjuk be.

64. ábra. A pálinkás korszófélék típusai (Igaz–Kresz 1965 alapján)

Tárgykategóriák, mives tárgyak, emberi szükségletek

Most a népművészet tárgycsoportjait az emberi szükségletekre adott válaszaik, vagyis funkcióik szerint próbáljuk körülhatárolni. Rozsgyesztvenszkaja orosz kutató (Rozsgyesztvenszkaja 1986: 274) a népművészetet a következő funkcionális tárgycsoportokban – *termelő eszközök, közlekedési eszközök, ruházat, háztartási eszközök, rituális ételek és a népi építészet* – vélte jelen lenni. Utóbbi kategóriánév inkább az előállító mesterségre vonatkozik, de végül is funkcionalitásra utal. Felvethető a kérdés, hogy nálunk mely gyakorlati funkciójú tárgytipusok esetében beszélhetünk megkettőződésről, vagyis melyeknek vannak hétköznapi és ünnepi, ünnepélyes vagy rituális használatú változatai. Mely tárgycsoportok között milyen valószínűséggel vannak művészi megformáltságúak? A választ keresve önkéntelenül végigpásztázzuk az anyagi kultúra főbb területeit a klasszikus néprajztudomány osztályozási rendszere (gazdálkodás, mesterkedés, életmód) mentén. Bizonyos arányokra már a gazdálkodás különböző ágazatainak eszközkészletén belül is felfigyelhetünk. A gyűjtögetéshez alig szükséges tárgy, s azt a keveset is gyakorta a helyszínen rögtönzik, mégis a mogyorótörő vagy egyik-másik tárolásra szánt kéregedény díszes is lehet.

65. ábra. Mogyorótörő, gyümölcsfából faragták, ékrovással.
Zemplén megye, Néprajzi Múzeum (Fél–Hofer 1975: 168. 168. ábra)

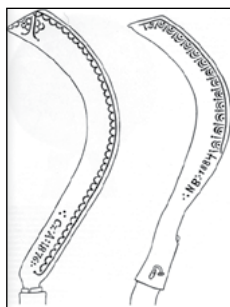
A halászat eszközei rendszerint nem mutatnak fel esztétikai kvalitásokat, talán mert romlékony anyagúak, és a vízbe merítve hamar szétmállhatnak, noha ez is értékelési szempont kérdése, mert egy sepsiszentgyörgyi kiállításon egy képzőművész gyönyörködve állapította meg egy oltmenti *rokolyaháló* szépségét, s ha jobban meggondoljuk, egy vesszőfonású varsa is lehet szép. Már a vadászat tárgyainál gyakrabban találunk mives darabokat, de inkább csak a kézműves mesterek által készítették körében, amilyen a fokok, valamint a különböző fegyverek, meg a lóporszaru, mert a vadász által helyszínen rögtönzött hurkok sietős elkészítése ellentmond a kidolgozás tetszetősége igényének, s ugyanakkor anyaguk (lószőr, bél, drót), valamint formai típusuk (valamihez rögzített hurok) sem tenné ezt lehetővé. A fegyverek és botok viszont élet-halál urai, nemcsak a vad elejtésére irányulnak, hanem a vadász önvédelmét is szolgálják. A méhészet – házi- vagy háziipari készítésű – fonott méhlikásai a spiráltechnikájukban rejlő formáló, és szálösszefűző lehetőségek révén is esztétikus hatást kelthetnek, de sem a szalmából/gyékényből font, sem a fatörzsből vájt köpük emberalakúságát (Boross 1977: 684) már nem a technika indokolja, sokkal inkább a méhek viselkedésének, s ezáltal a foglalkozási ág termelékenységének a kiszámíthatatlansága, az ezzel kapcsolatos félelmek.

66. ábra. Emberformájú méhkas. Gyékény, spiráltechnika. Hajdúböszörmény (Hajdú-Bihar megye), Debreceni Déri Múzeum (Boross 1977: 684)

Ezek tompítására tehetek a méhek kieresztésének napján a röplyukba csukafogat, farkasfogát, farkasgégét, kakasvérrel megkent vörös posztót, abban a hitben, hogy ettől azok mérgesek, bátrak lesznek (Gunda 2001: 82). És emiatt tűztek a méhes mellé egy karóra lókoponyát, abban bízva, hogy ezzel a gonosz szellemeket, és a szemmel verő embereket távol tartják a méhektől (Gunda 2001: 86). Természetesen, sem a farkasfog, sem a lókoponya nem emberkészítette tárgy, csak emberkiválasztotta és -használt dolog (Bausinger 2005: 9–10), mégis érdemesnek tartjuk itt megemlíteni, mert másodlagos módon, jel, díszítmény formájában is sokféle tárgyra felkerülhet mindkettőjük. A földművelő eszközök legtöbbje – az ásó, az eke, a kapa – díszítetlen, az *élet* (gabona) levágására alkalmazott sarlót, szárvágot (akárcsak a favágó-faragóbárdot) azonban elláthatják különböző formájú pecsétmintákkal.

67. ábra. Szárvágó, 1876. Csatóry Tamás gyűjteménye. Hódmezővásárhely, Koncz Margit rajza (Nagy V. 1990a: 421. 439–440. ábra)

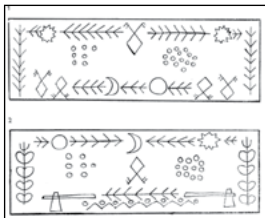
Ezek persze mesterjegyek is lehetnek. A mezőgazdálkodás díszített darabjai legtöbbször állati igaerő igénybevitelével kapcsolatosak, így a lószerszámok: hámok, nyergek, továbbá a jármok, mely utóbbiakkal egyébként főleg lakodalmak alkalmával parádézhatnak, avagy a szénagyújtás eszközei: kaszafenkötök és a gereblye.

57. kép. Faragott, vésett és festett cifrajárom. Lakodalmak alkalmával használják. Méra (Kalotaszeg) Gazda Klára felvétele, 2004

Utóbbi Udvarhelyszéken legény adta leánynak szerelme jeléül. A pásztorkodás a tárgydíszítésnek és a díszes tárgyhasználatnak kiemelt körülménye. Ez összefügghet a pásztorok viszonylagosan sok és kötetlen szabadidejével, kultúrájuknak a földművesekhez viszonyítva archaikusabb és specifikusabb jellegével. A két foglalkozási ág hordozóinak eltérő időhasználatát, tevékenységi területeit és az azzal összefüggő eltérő mentalitását és művészkedő gyakorlatát ihletett módon hasonlítja össze Traian Herseni román szociológus. A pásztor a csillagok járása szerint mérte az időt, ismerte a hozzájuk fűződő hiedelmeket, mítoszokat, s ennek nyomai a művészetében is fellelhetők. Például Kanalas Szimba János érszakácsi pásztor viharűző hatásának tartott karikás ostora nyelébe cink-, ón- és rézlemezékből különböző „égi dolgokat” vert bele. Nevezetesen a *napot*, a növekvő fázisban levő *holdat*, a *főcsillagot* (Vénusz), mégpedig baloldalt a *Vacsora-*, jobboldalt a *Hajnalesillagot*, *kiskacsák fészekalját*, továbbá a *Fiastyúkot*, *meg a*

kiskacsa fészekalját. Mivel e csillagképeket az égen meg is mutatta, utóbbiban a csillagász a Hyadokat azonosította, melyet a római csillagmitológia az emberi élet szimbólumának tartott. A pásztor a cikkcakkvonalat szintén valami égi dolognak állította, míg a zászlócskás rombuszokat pedig a mennyország kulcsának (Xántus 1976: 4, 29).

68. ábra. Kanalas Szimba János kecskepásztor viharúzó hatású karikásosstorának szilvafából készült, cink-, ón- és rézlemezke berakásos nyele (Xántus 1976: 4, 29)

58. kép. Faragott, vésett és festett cifrajárom. Lakodalmak alkalmával használják. Méra (Kalotaszeg) Gazda Klára felvétele, 2004

Ugyanakkor a sajátkészítésű díszes pásztortárgyak (botok, tülkök, nyerges, borotvataratók, kanászbalták) gyakorlati szerepükön túl (például a juh kifogása a nyájból, a pásztorra bízott állatok számának rovással való rögzítése, a bozótos hely tisztogatása) a mesterség címeréül is szolgálhattak, a mesteremberektől vásárolt cifra ruhadarabok (suba, szűr, tűsző, kalap) pedig kijelölték viselőjük helyét a pásztorok hierarchizált társadalmában.

59. kép. Oldalsallang (részlet). Elsődleges célja a lovat támadó férgek távoltartása volt, újabban kizárólag díszítés céljából használják (Barna 1989: 106. kép)

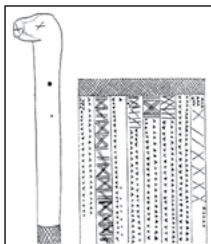
60. kép. Kanászbalta. Miután a 18. századtól a sertéstartó gazdák tiltották az eszközként való használatát, csak reprezentatív célból viselték. Igényes díszítményét ennek köszönheti (Barna 1989: 119. kép)

61. kép. Csikós teljes viseletben. 20. század, Hortobágy (Szathmári 1989: 525. kép)

69. ábra. Juhászkampók. Térplasztika. 19. század második fele, Somogy és Fejér megye (Domanovszky 1981 II.: 307. 96. kép)

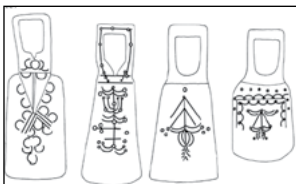

70. ábra. Juhászbót, a rábízott juhokat számontartó számrovásokkal. Lemhény (Háromszék) (Kós 1994: 46. 13b. ábra)

A mesterségek tárgykészletét hosszú volna részletezni, s különben is, művészi termékeik egyik-másikát az életmódnál is tárgyalhatjuk. Néhány dolgot azonban előljáróban mégis megjegyezhetünk. A mesterek hivatásuknál fogva törekedtek arra, hogy ne csak hasznos, hanem tetszetős produktumokkal vonzzák magukhoz a vásárlókat vagy megrendelőket. Erről tett tanúbizonyságot a mesterjelölt, amikor a mesterremeket elkészítette.

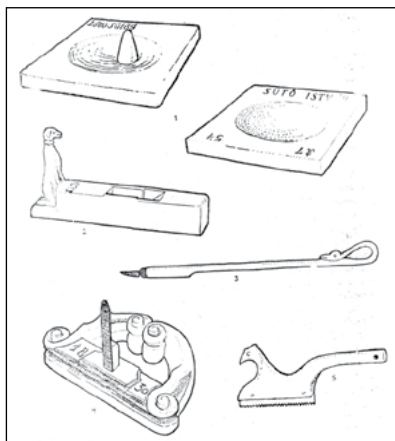

62. kép. Nagy butykoskorsó. Remekmunka, vörös alapon sokszínű díszítés.
Debrecen, 1819 (Kresz 1991: 190. kép)

71. ábra. Irtókapa-formák kovácsjegyekkel. Mezőgazdasági Gépek Gyűjteménye,
Mezőkövesd (Viga 1997: 382. 557. ábra)

De remekbe formálták némelyik maguk számára készített, emblémának szánt munkaeszközöket is. Az ilyenek – mint a vargyasi Sütő festőasztalosok egy 1640-ből származó festéktörő márványlapja, 1758-as porozógyaluja, vagy az 1830-as évszámot viselő alapgyaluja identitásjelképekként, a családi büszkeség tárgyaiként emlékeztették a dinasztia egymásra következő nemzedékeit mesterségük történeti múltjára.

72. ábra. A vargyasi Sütő asztalosdinasztia családi ereklyeként fennmaradt eszközei:
1. festéktörő 1680-ból és 1754-ből; 2. porozógyalu 1758-ból, Sütő József munkája; 3. metszőkés ciráda faragásához, Sütő Lajos munkája; 4. alapgyalu 1830-ból, Sütő István munkája; 5. heveder beeresztő fűrész, Sütő István munkája (Kós 1972e: 16)

A mesterek szervezeti életét is több ünnepi kellék tette ritualizáltabbá, látványosabbá (lásd még 36–40. képek).

63. kép. A révkomáromi „mázás-míves fazakasok” korsója, „STE LÁNDOR” műve.
Komárom, 1840 (Kresz 1991: 46. kép)

Rozsgyesztvenszkájának igaza van abban, hogy a közlekedő eszközökről sem szabad megfeledkeznünk. De nálunk viszonylag ritkábban képviselt e terület, legfeljebb a nagyobb távú helyváltoztatásban szerepet játszó szekér vasalkatrészeit, és mint jeleztük már, az igavonó eszközöket díszítették. Meg a leány-evezőlapátot, melyet pünkösdi szerelmi ajándéknak szántak (Csilléry 1961).

73. ábra. Székéroidal-vasalás. Hajdúszoboszló, Bocskai István Múzeum
(Varga Gy. 1989: 41. 44. ábra)

Az életmód területeit illetően kiemelt jelentőségű az otthon, ezen belül a hajlék, a kerítés, a kapu díszítése, beleértve azok egyes tartozékait: padlóját, bálványait, kötőgerendáit, nyílászáró szerkezeteit, homlokzatát vagy csúcsát.

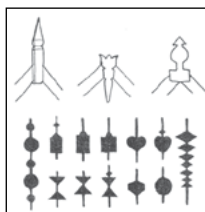
64. kép. Az Adorján ház nagykapuja. Menaság (Csík megye) Kós Károly felvétele,
1955 (KJNT Fotóarchívuma 00391)

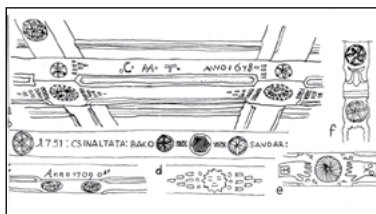
65. kép. Házhomlokzat. Méra (Kalotaszeg), Szabó Tamás felvétele, 1988
(KJNT Fotóarchívuma 08149)

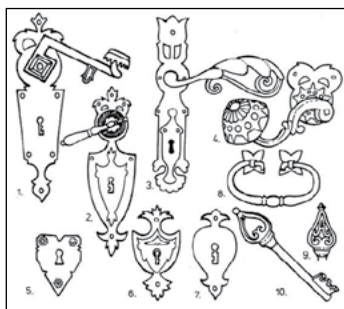
74. ábra. Kisnemesi ház oromzatának magyar címeres, oroszlanos vakolatdíszje, 1894. Mikófalva (Néprajzi Múzeum rajztára 1338)

75. ábra. Házhomlokzati deszkakivágások: 1. házcúcsdíszek zsindeyes vagy cserepes- és tűzfalas orom tetején, Lapád (Kis-Küküllő vidéke); 2. Padláslyuk változatok, melyek rendszerint kettesével vannak a régies csonka tűzfal deszkázásán. Péterfalva (Kis-Küküllő vidéke) (Kós 1989: 144)

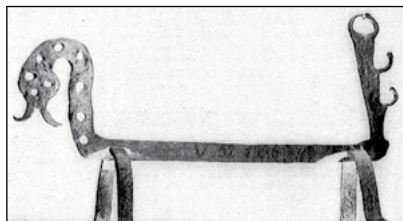
76. ábra. 17–19. század eleji mestergerendák. a) András Pál házának mestergerendája „C.M.T. – Anno 1678” vésett felírással és díszítéssel, Kászonimpér; b) Szász Netti házából, 1751, Hozsdát (Vajdahunyad vidéke); c) 1709-ből, Kadicsfalva (Udvarhelyszék); d) 1812-ből, Csíkmenaság; e) román ház mestergerendája Dâmbovița megyéből (Voinescu é. n. nyomán); f) mestergerenda tartóoszlopa 1797-ből, Hódmezővásárhely (Magyarság Néprajza II.: 313 nyomán Kós 1989: 203)

77. ábra. Ajtókilincsek. 1–4. sárgarézszel; 5–7. kulcspajzsok; 8. ládafogantyú;
9–10. kulcs és kulcs része (Kós 1972a: 69)

Ezek köré sok hiedelem, szokás szövődött, feltehetően paradox helyzetük miatt. Az ajtó, ablak, háztető, kapu és kerítés egyaránt a benti – ember által belakott – és kinti – kevésbé megszelídített – világot határolja el. „Kint is van, bent is van” például a mestergerenda, hisz végei túlnyúlnak a ház falán. E tulajdonságával, kifelé mutató irányultságával az életből való eltávozást asszociálta. Megroppanása halált jelzett. Alája fektették a haldoklót, alatta ravatalozták fel a halottat. Hozzá képest mind a gyermekágyas asszony ágyának, mind pedig a bölcsőnek keresztben kellett elhelyezkednie (például Veszprém megyében) (Vajkai 1940: 330). Különleges vagy szentnek hitt dolgokat raktak rá (a gerenda és padlásdeszka közé), így mennykövet, az úrvacsora maradékát a tűzvész megelőzésére, a karácsonybőjti ebéd morzsalékát gyógyításra, az úrnapi sátorból szedett füveket gyógyító célú fürdetésre, lüderclőtte füvet lüderc ellen, szentelt barkát a közelgő vihar elhárítására, nagypénteken süített kiscipót a villám elhárítására, szentelt-vizes korsót bajelhárításra, Zagyvarékason a vőfélybotot (MNA 121b, Pócs Éva gyűjtése), meg a bélest (MNA 126, Tiszasziget), Mérán a halott szemfedőjének darabját (Tötszegi Tekla szíves közlése). De ide tették fel a már megvarázsolt és megvarázsolandó vetőmagot is. Jászdózsán a gyógyfüvek felhelyezésekor azt mondták: *a királynénak kellessen, ne használja másra* (Bosnyák 1984: 136, Gulyás 1976: 57, 129). Hogy ki a királyné, nem tudjuk, de talán a kintről hívatlanul bejövők (szellemek?) ellen óvó célzattal ide szúrták be a kést is, és a beavató játék szerint vizet vagy vért eresztettek belőle (Gazda 1980: 363). Ide húzták fel lábánál kötéllel vagy lánccal megkötve, a főnásznagy ítélkezésével az esketés után a vőlegényt, vagy ehelyett a fejére tett rossz fazékon keresztül jelképesen agyonütötték, mondván, hogy „a legény meghalt” (MNA 112b, Jászsalsószentgyörgy), hogy aztán házasesemberként újraszülessen. Mindez arra utal, hogy a rávéselt motívumok – kereszt vagy rozetta – is óvó funkciót töltek be, s nemcsak evilágon, hanem a másikon is, ezért volt fontos, hogy „aki kereszt alatt születik, kereszt alatt is haljon meg” (Vajkai 1940: 330).

Ugyanígy a lakás fontos, gyakran díszített objektumai a láda, a bölcső, az ágy, és esetenként más bútordarabok is. A láda nem akármilyen tárolóbútor volt, hanem a menyasszonyi kelengye foglalatoként tulajdonosa külön világát jelentő, és magát a tulajdonosát is jelképező tárgy. Lakodalomkor mindkettőjüket, sőt a menyasszony ágycsontját is ünnepélyesen szállították át a vőlegényes házhoz. Így egyszerre töltött be mágikus, szimbolikus és reprezentációs funkciót.

78. ábra. Tűzikutya (feje kígyó alakú). Kovácsmunka. Debrecen (Déri Múzeum, V.1926.52.) (Vajda 1989: 169. 262. ábra)

A háztartási tárgyak köréből gazdag esztétikus sorozatokat alkottak a tűzszerszámok (tűzikutya és nyárs), a különféle sütő- és főző, de méginkább a tároló és tálalóedények, anyaguktól (fa, fém, kerámia) függetlenül is, így a sótartó, borstartó, vízmerítő vagy -tároló, a dohánytartó, pálinkáskorsó, boroskancsó, tál, tányér, stb. Legtöbbjük kézműves készítménye. De nemcsak ez indokolja díszes kivitelezésüket, hanem más is. Az edények esetén vélhetően az azok tartalmára (víz, bor, pálinka, dohány, só, lópor) irányuló mágikus védőfunkció. A lőporszarunak szarvasagancs anyaga és vadászati felhasználása miatt a szakirodalom analógiás alapon a szarvas megszerzését előidéző mágikus funkciót tulajdonít (Viski é. n. a: 289). A lakodalmi edények közül a pereculacs és lakodalmi hordók vőfélykellékek, a butellák ivásra biztató, italt dicsérő felirataikkal, vagy ellopóikat elátkozó rigmusaikkal gazdagon díszített madaras és virágos tányérok társaságában a lakodalmi asztal terítékének ékességei voltak. A vendégeket boros- és pálinkásedényekből kínálták. Tréfaszerzésre szolgált a csalikancsó, melyből csak az tudott inni, aki ismerte a peremén lévő nyílások titkát (tudja, hogy melyiket kell befogni és megszívni egyidejűleg), akárcsak a megosztott belsejű kulacs, amelynek belseje bort, vizet vagy ecetet rejtett. A hérészes korszóból hérészkor, a fiatal pár nászéjszakájának és a két család egyesülésének idején valamely férfirokon pálinkával vagy borral kínálta meg a menyasszony ajándékként annak új családját, együttivással erősítve meg az új kötelékeket. Az edény természetűen ábrázolta a nászágyon egymás mellett ülő, egymást átkaroló meztelen párt, vagy elővetítette az esemény várható következményét: a korszó két oldalán egy-egy gyermek ült (Boros 2003).

66. kép. Két csalikorsó, mihók. A nagyobbik 1798-ból, Hódmezővásárhely
(Kresz 1991: 154. kép)

Emberalakú *miskakancs*ókból szolgálták fel a temetést követően a halott lelki üdvéért imádkozó koldusoknak a bort. Ez a tárgy tehát áldozati adományt rejtett (Kresz 1971, 1973b).

Gyakran díszített háztartási eszközök voltak a török (máktörő – lásd 65. ábra –, mogyorótörő), őrlők (malom), prések. Ezek valamely vad- vagy természetett növényt tettek fogyaszthatóvá azok integritásának összerombolásával. E növényeket a szokásokban is szimbólumokként használták. Sejthető ez esetben is a díszítmény mágikus funkciója.

Valamennyiüknél gyakrabban voltak cifrák a kenderfeldolgozó, valamint mosó és textilsimító eszközök, szerszámok (guzsaly, orsókarika, vetélő, vászonfeszítő, sulyok, mángorló – lásd 79–80. ábrák).

A szövő-fonó eszközök leginkább télen, a sötét periódusban használatosak, maga a kender megszáritva kismennyiségű kábítószert, marihuánát is tartalmaz, és lehetséges, hogy e körülmények indokolják, hogy a kendermegmunkáláshoz rengeteg hiedelem fűződik. Továbbá az is oka lehet ennek, hogy a megtépett és megfont kender az emberi szőrzethez hasonlít, azaz szexuális asszociációkat kelt, s vallási megítélés szerint a testiség szemben a lelkiséggel kárhozatos, de legalábbis szégyellnivaló, elkerülendő dolog, a gonosz hatalma alatt álló bűn. Mindezt figyelembe véve feltételezhető a kendermegmunkáló eszközök díszítésének mágikus védőfunkciója. De ugyanezek, a fiatalok találkozóhelyein használatos tárgyak, szerelmi ajándéktárgyként is felhasználhatóak, s ez szintén a díszítésük melletti érv.

Egy másik nagy gyakorisággal díszített tárgycsoportot a textíliák: szőttesek, varrottasok, letevő- és fellevő ruhák alkotják. Előbbiek az ünnepre felkészített lakást ékesítik. A hímes lepedőket régebben halottaslepedőként használták. Utóbbiak a viselet körébe vezetnek át, mely szintén kiemelt területe a népművészetnek, és számos szimbolikus jelölő funkcióval rendelkezik. Nem feledkezhetünk meg a személyes használati tárgyairól (borotvatok, tükrös), sem a rituális ételekről, amilyen a kalács, a csigatészta, az ostya, a mézeskalács (a nyomódúccal formált sajt és a vaj), az írott tojás, sem a szakrális élet egyéni és közösségi tárgyairól (keresztokról, fogadalmi tárgyairól, fejfákról), illetve létesítményeiről, amilyen a temető és templom, és ez utóbbinak kívülről vagy belülről látható műves tartozékairól (torony, harangláb, mennyezet).